

Usûllerin Müşterek Zemîni – Birgivi'nin *Risâletün fî Usûli'l- Hadîsi*–

İbrahim HATİBOĞLU

“The Common Ground of
Usûls –Birgivi's *Risâlah fî Usûl
al-Hadîth*–”

Abstract: In this article, the common ground of Islamic sciences in general and *usûl al-hadîth* in particular has been examined. When *usûl works* on religious sciences throughout history are compared within and between fields, it is seen that the development processes of each of them spanned several centuries. Again, it is a fact that transcending the point reached and attaining a coherent structure in terms of its nature and transforming into a 'talent-building' quality take at least a few human lifetimes. From this point of view, it can be said that the first independent *usûl al-hadîth* works were only started to be written in the 4th century of the hijrah, but attained remarkable qualities only after about a century. It is possible to list these processes of change in the nature of *usûl*, experienced in history, as *mustalah al-hadîth*, *'ulûmu'l-hadîs*, *usûlu'l-hadîs* in the context of *usûl al-hadîth*. ‘The Common Ground of Usûls’, which is the subject of this study, rather started with the works written in the 9th century of the hijrah and showed itself in the works that were written for about five centuries. Again, in this time period, the *û* that were written did not limit themselves to a single field, but by establishing strong ties within themselves and with other *usûls*, they succeeded in enriching the nature of *usûl* as much as possible. This approach, which presents a coherent integrity in itself, has been tried to be demonstrated with the examples shown from Birgivi's *Risâlah fî Usûl al-Hadîs*, which is one of the most concise works of *Hanefî usûl*.

Citation: İbrahim HATİBOĞLU, “Usûllerin Müşterek Zemîni –Birgivi'nin *Risâletün fî Usûli'l-Hadîsi*–” (in Turkish), *Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD)*, XX/2, 2022, pp. 207-217.

Keywords: Usûl, Usûl of Hadîth, Birgivi, *Risâlah fî Usûl al-Hadîth*, *The Common Ground of Usûls*.

I. Giriş: Usûl ve Usûlün İşleyiş Biçimi

Batı dillerinde Latince kökenli ‘metodoloji’, Arapça ‘menhec’, Türkçe ‘yöntem’ kelimeleriyle ifade edilen ve ‘asl’ kelimesinin çoğulu olan ‘usûl’ belirli bir alana ait düzensiz bilgileri, iç insicâmı ve bütünlüğü içerisinde yeknesak şekilde anlamayı sağlayan esaslar bütünüdür. Furû‘a dair muhtelif bilgilerin, kendileri

* Prof. Dr., Yalova Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Hadis, YALOVA,
ihatiboglu@hotmail.com

ORCID: 0000-0002-9775-2625

Geliş: 21.12. 2021

Yayın: 31.12.2022

esas alınmak suretiyle küllî bir şekilde anlaşılmasına imkân verdiği için temel ve dayanak diye düşünülmüş; buradan hareketle de söz konusu anlam ‘usûl’ kelimesiyle ifade edilmiştir. İlimler bütünü’nün ortak bir terimi olmak üzere kullanılan usûl kelimesi, her bir ilim dalına nispet edilerek kullanıldığında, o alanın mahiyetine uygun bir anlam taşır.

Özellikle Molla Fenârî’nin, kendisine kadar kazanılan birikimi sistemleştirip muhtelif ilim dallarının usûllerinin şekillenmesinde esas kabul edilen te’lif tarzı, her usûl eserinin alanının mahiyetini yansıtan bir nitelik kazanmıştır. Şu halde; asl veya usûl kelimeleri bir ilme muzâf kılındığında dar; tek başına kullanıldığında geniş ve kuşatıcı bir anlam ifade eder.¹

Usûlün muhtelif ilimler içerisinde, asırlardır süregelen kullanımı, ona bir derinlik ve ıstılahî anlam kazandırırken, onun karşılığı olarak kullanılan terimler, çoğu zaman bu anlam derinlikleri ve ıstılah olma ciheti akılda tutulmadan kullanılabilir. Dolayısıyla, ya söz konusu kelimelerin, ıstılahî derinliğine işaretler ve gerekli açıklamalar yapılarak kullanılması veya usûl kelimesinin tercih edilmesi uygun olacaktır.

Daha açık ifade etmek gerekirse, usûl yerine kullanılan, yöntem, terminoloji, metodoloji veya kavâid, menhec gibi kelimeler usûlün iç insicâmını ve mahiyetini yansıtmaktan uzaktır. Usûle dair ıstılahların, yaygın kitlelerce anlaşılır olması kaygısıyla tercüme edilmeye kalkışılması ise, usûlün işaret edilen vasıflarını kaybetmeye kapı aralaması yönüyle çok daha büyük bir problem içermektedir. Hadis usûlüne dair eserlerin, ‘ulûmü’l-hadîs veya ‘mustalahü’l-hadîs’ olarak anılageldiği ve yüzlerce yılı bulan ‘usûlün insicamlı bir mahiyet kazanması’ ve ‘tutarlı düşünce ve duruşun’ anahtarı olma vasfını kazanması, ayrıca diğer usûllerle de bir ‘iç bütünlüğe kavuşması’ şeklinde özetlenebilecek kazanımlar; işaret edilen iki tehlike dolayısıyla fark edilmesi imkânsız hâle gelme riskini beraberinde getirmektedir.

Hadis usûlü ve daha genel bir bakışla usûller bağlamında düşünüldüğünde, tanımları anlamlı kılan şey, bir başka ilim dalı içinde ele alınması da mümkün iken, belirli konuların niçin bu ilim dalının konusunu teşkil ettiği sorusudur. Bu sorunun cevabı, dar anlamda tanım için söylenen, ‘efrâdını câmi’ ayyârını mâni’ bir usûl inşâ etme çabası; İslâmî ilimlerde, sonraki usûl geleneklerini şekillendirmedeki vazgeçilmez katkısı yönüyle de Molla Fenârî’nin hulâsa edip ‘cihet-i vahde’ diye ifade ettiği te’lif tarzındadır.² Buna göre, ilimlerin birbirinden bağımsız ele alınmasına imkân veren; temel ıstılahların esas alındığı ‘mukaddime’,

¹ Görgün Tahsin, “Klasik Türk Düşüncesinin (Osmanlı Düşüncesinin) Temel Meseleleri ve Molla Fenârî”, *Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu: International Symposium on Molla Fanari: (4-6 Aralık 2009 Bursa) Bildiriler*, Bursa: Bursa Büyük Şehir Belediyesi, 2010, s. 181.

² Tekin, Kenan, “Cihet-i Vahde Tartışmaları Bağlamında 18. Yüzyıl Osmanlı İlim Düşüncesi”, *Sahn-ı Semân’dan Dârülfünûn’a Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVIII. Yüzyıl*, 1. baskı, İstanbul 2018, ss. 23-45.

'mevzû', 'mebâdî', 'mesâil' ve bahse konu ilim dalına müte'allık sâir hususların 'hâtîme başlığı altında; söz konusu ilim dalı bağlamında insan ve varlıkla irtibatını kurarak ele alınmasıdır.

II. İstılahların Husûsîlik ve Müştereklikleri ve Ortak Kullanımı

Bir yandan ıstılahların, yukarıda işaret edilen iki açıdan; 'ilim dalına has' olusundan bahsedilip, bir yandan da müşterekliğine işaret etmek, ilk bakışta çelişik gibi gözükmekle birlikte; usûller üzerinden yapılan mukayeseli tetkiklerle bunun bir gerilim alanı oluşturmadığı görülecektir. Bir ıstılah, usûl ve fûru'a te'alluku itibariyle sadece tek bir alana münhasır kalmışsa o alanda; müşterek kullanılan bir lafız olması durumunda, her usûlün ıstılahının, alanın mahiyetini ve mesâilini özel şekilde tanımlaması söz konusudur.

İşaret edilen nitelikleriyle, usûlün insicâmı sayesinde elde edilen en önemli kazanım, usûl karmaşasına veya eklektik usûl denemelerine meydan vermemesidir. Modern çağın en önemli vasfı olan seçmeci, dışardan ve üstten tavrı, bir usûlün iç insicâmını yakalamaktan son derece uzaktır. Zira usûl geleneklerinden uygun görülen unsurların tevhibi ile oluşturulacak yeni usûl denemeleri, ne kadar tutarlı seçki yapıldığı iddia edilirse edilsin, fikrî kaosa ve insicamsızlığa kapı aralayacaktır. Özellikle, mahiyetleri farklı ilim dallarının 'hoşa giden unsurlarının' seçilmek suretiyle geliştirilmeye çalışılan yeni arayışların, kadîm usûlün bu vasfını hâiz olması mümkün gözükmemektedir.

Genel itibariyle, usûllerin insicamlı birlikteliğinin ve ortak müşterek zemin üzerinden birbiri açısından vazgeçilmezliğinin temelinde, bahsi geçen müşterek olma vasfının sunduğu imkân yatmaktadır. Öte yandan, bu husûsî anlam ve müşterek zemin konusundaki ilişkinin tutarlı düşünme ve mantık ilminin sunduğu imkân üzerinden gerçekleştiğinin de dikkate alınması gerekir.³ Zira mantık ve felsefenin sadece müstakil birer ilim olarak değil, İslâmî ilimlerin varlık ve vazgeçilmezliği açısından da katkı vermeye başladığı dönemlerden itibaren usûlün sürekliliği ve derinliği *mantıkî ve felsefî* ilkeler üzerinden gerçekleşmiştir. Kısaca ifade etmek gerekirse, alana özel ıstılahların özel, müşterek olanların da alanın ihtiyacı ciheti ile usûle konu edilmesi, ilimlerin meşruiyeti veya usûller arası üstünlük yarışına maruz kalmadan, ortak bir zeminin oluşturulmasına imkân vermiş; bu imkân bir üst düzlemde, usûllerin ve ilimlerin müşterekliğini, onun da üstünde varlık ile ilişkisini çatışmaya sebebiyet vermeden kurmasını sağlamıştır.

Furû' cihetinden bir ihtisaslaşma ve ayrışmaya konu edilmesine bağlı olarak modern zamanlarda muhtelif usûl alanlarının birbiriyle olan vazgeçilmez alâkası

³ Hadis usûlü eserlerinden hareketle mantık-hadis usûlü ilişkisine dikkat çeken kıymetli ir çalışma için bkz. Arslan Ali, "Hadis Usûlü-Mantık İlişkisi (Nüzhetü'n-Nazar Özelinde)", *Amasya İlahiyat Dergisi*, Aralık 2019, 13, 115-141.

göz ardı edilmiş; inhisarcı bir bakış açısıyla, usûllerin üstünlüğü veya kendi sınırları içine hapsedilmesi gibi bir durum, usûlün çok boyutlu olma ve 'kendi içinde tutarlı, diğer usûllerle barışık düşünüş biçimlerini' temsil etme vasfını görmeyi geri plâna itmiştir. Bu gerçeğin, ilgili ve ilmi çevrelerce fark edilip, gerekli tedbirlerin alınması en öncelikli meselelerimizden birisi olarak karşımızda durmaktadır.

Bu bütünlük içerisinde İslâmî ilimlere veya usûllerine bakıldığında, bir üstünlük yarışına sokulmaksızın; her bir ilim dalının doldurduğu anlamlı boşluğu ve bu açıdan vazgeçilmezliğini fark etmek mümkündür. Söz konusu yaklaşım; özellikle modern çağın bir vasfı olan alan uzmanlığı vurgusunun hâsıl ettiği kırılmayı ortadan kaldırmaya katkısı bakımından da önem taşımaktadır. Zira, alan uzmanlığı belirli konularda derinleşmeyi hâsıl etmesi yönüyle önemli bir kazanım olmakla birlikte, alan içi ve alanlar arası ilişkileri görmeyi büyük ölçüde ortadan kaldırmıştır. Bu da, çok sayıda alan uzmanı yetiştirilmesini sağlamakla birlikte, ilimler arasındaki 'derin ve geniş' ciheti görmeyi perdelemiştir. Oysa, içe ve yana doğru ilimler arası insicama ve vazgeçilmezliğe dikkat çekmek alanın uzmanlarının kuşatıcı bir yaklaşımla ilim dallarını öğrenmeye yönelmesini de sağlayacaktır.

İstilahların husûsiliği bağlamında üzerinde durulması gereken bir diğer mesele de, alan için usûllerin, tasavvurdaki ayrışmalar kaynaklı olarak, mezhep hatta aynı mezhep için ayrı tasnifler altında, paralel ilerleyen birer mahiyet arz etmesidir. İ'tikâdî veya amelî mezhep esaslı usûllerin, iç bütünlüğü içerisinde okunduğunda, muhtevasında mevcut bu insicâmın varlığı hemen fark edileceği gibi, cihet-i vahde tasavvuru bağlamında meydana gelen bu insicâmın, mufassal eserlerde konuların izinin sürülüp, derinlemesine ele alınmasına çok büyük katkı sağladığı da müşahede edilecektir. Söz konusu fikrî çizgiler, müelliflerinin birikimi, temsil ettiği düşünce geleneği, kuşatıcılık kabiliyeti, diğer usûllere vukûfiyeti gibi pek çok sebebe mebnî teşekkül etmiştir.

Kişinin bir usûl geleneğine aidiyeti, onun mantığının işleyişine, ilmi çevresine ve fitratına göre şekillendiği gibi; usûl gelenekleri açısından fikrî gerilime sebebiyet verecek en büyük kriz, eklektik bir usûl denemesi veya temsil ettiği bir ilim ve düşünce çizgisi aidiyeti olmamasıdır. Oysa fitrat ve meşrep esaslı usûl tercihleri, farklılıklara rağmen esnek bir tasavvurun teşekkülünü hâsıl edecektir. Osmanlı ilim havzalarında, Mâtürîdî ve Eş'arî gelenekler bir yana, Şî'î ve Mu'tezilî geleneklerden pek çok kişinin meseleleri müzâkare ederken karşılıklı atıflarda bulunduğu, birbirlerinin fikirlerine yer yer iştirak ettiği görülür.

Hiçbir ilim dalının veya usûlün diğerinden müstağni kalması söz konusu edilemeyeceği gerçeği dikkate alınca; kadîm dönemdeki inhisarcı veya belirli ilimleri öne çıkarma ve diğerlerini görmezden gelme şeklindeki popüler çağdaş tasavvurların, ancak, bütünlüğü görmezden gelen, dışlayıcı tutumunun tezahürü olduğu görülecektir. Furû'a dair geniş hacimli eserlerde, söz konusu iletişimin

izini sürmek, nispeten zor olmakla birlikte, usûl eserlerinin en muhtasarında bile işaret edilen bu hususu fark etmek mümkündür. Öte yandan, furû'a dair eserler, muhâlif mezhep görüş ve tercihlerinin kendi usûlü çerçevesinde reddetme ve kendi görüşünü öne çıkarma kaygısı içerisinde ele alındığı için, usûlden furû'a doğru okuma yapılmadığı takdirde, müşterek zeminin keşfedilmesinde güçlükler ortaya çıkabilir. Özetle, usûller üzerinden yürütülecek çalışmalar, insicamlı düşüncüyü hâsıl etme bakımından, furû' üzerinden yapılacak çalışmalardan daha etkili sonuç verecektir.

III. Hanefî Hadis Usûlü Geleneği ve Usûller İçindeki Yeri

Bütün konuları ihata etmemekle birlikte, ilk hadis usûlü eseri Şâfi'î bir müellif olan er-Râmehürmüzî (v. 360) tarafından kaleme alınan *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'dır. Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî (v. 505) ve Fahrüddîn er-Râzî'nin (v. 606) İslâmî ilimlerin usûllerine yeni bir yol ve bakış açısı kazandırmasına kadar, hadis usûlü eserleri te'lif mantığı itibariyle, ona benzer bir usûl takip etmiş, bu süreçte Hanefî hadis usûlü, kısmen fıkıh usûlü içerisinde, kısmen de Şâfi'î hadis usûlü üzerinden varlığını sürdürmüştür.⁴

Hanefî hadis usûlü, Molla Fenârî'nin usûllere kazandırdığı açılım sayesinde, gerek kendi te'lifatında, gerekse talebelerinin yazdığı eserlerde, sistemli bir bakış açısı, usûlün sonrasını da şekillendirecek şekilde, cihet-i vahde esaslı bir seyir içinde hâkim te'lif tarzı olarak varlığını sürdürmüştür. Yukarıda sözü edilen bu yeni te'lif tarzı sadece Hanefilerce değil, Şâfi'î usûlcüler tarafından da alana tatbik edilmiştir.⁵ Bu süreçte Şâfi'î mezhebine mensup Bedrüddîn İbn Cemâ'a (v. 733) Şerefüddîn et-Tîbî (v. 743), İbn Hacer el-Askalânî (v. 852); bunların ardından Hanefî âlimlerden Alâüddîn İbnü't-Türkmânî (v. 750), Seyyid Şerîf Cürcânî (v. 816), Muhyiddîn el-Kâfiyeci (v. 879) gibi âlimler, usûl ilimlerinde kadîm yöntemden farklı bir te'lif tarzının öncülüğünü yapmışlar; bu sebeple, mezhep farklılığını önemsemeksizin, farklı mezhep mensubu ulemâ te'lif ettiği eserlerinde birbirinden nakillerde bulunmuşlardır. Eserlerin mantıkî örgüsü, yöntemlerinin ortak zemini ve iç ve yan alanlara doğru açılan derinliği ayrı akademik tetkiklere konu edilmesi gereken yukarıdaki eserler, çalışmamız boyunca işaret edilmeye çalışılan ilimler ve usûller arası çok yönlü müşterekliğin önemli örneklerindedir. Günümüzde, usûle dair çalışmaların 'sıkıcı' kabul edilmesi ve buna yönelik derslerin 'geçştirilmesi', usûllerin kendi içindeki insicâmı fark etmeyi engellemiş gözükmektedir.

Modernleşme dönemi hadis usûlü referanslarında, gerek muhtevâ zorluğu

⁴ Osmanlı ilim geleneği bağlamında makâsîd esaslı fıkıh usûlü geleneğinin mahiyeti hakkında bkz. Köksal, A. Cüneyt, *Fıkıh Usûlünün Mahiyeti ve Gâyesi*, İstanbul: İSAM Yayınları 2008.

⁵ Görgün, Tahsin, "Molla Fenârî: Düşüncesi", *Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2005, XXX, ss. 247-248.

gerekse usûlleri kuşatan mahiyetleri gereği, cihet-i vahde teorisi esaslı usûl eserlerini öne çıkarmak yerine, kadîm usûl üzere bilgi vermekle yetinen eserlere işaret edilmiş; nispeten erken dönemde te'lif edilmiş olma vasıflarını da öne çıkartmak suretiyle, bünyesinde usûller arası müştereklikleri barındıran bu tür eserler göz ardı edilmiştir. Bu yaklaşımın neticesinde, usûlün akla, mantığa ve gönle hitap eden cezbedici tarafı okuyucunun dikkatinden irak tutulmuş; yaygın bir şekilde usûl eserlerinin bugün için 'işe yaramaz', 'nostaljik' değeri dışında bir anlam ifade etmediği fikri yaygınlık kazanmıştır.

Bu kısa tetkikin doğrudan konusunu teşkil etmemekle birlikte, hadis ve fıkhıta Hanefî usûlünün etkileşimi ve muhtevâ örtüşmesi, yukarıda izah edildiği şekilde, ilim dalının makâsıdına göre, mesâil içinde gerçekleşmiş; her usûl, ortak istihlaları kendi açısından, bağlamına uygun şekilde izah etmiştir. Bununla birlikte, yazımızın temel tezi olan, usûlün içine doğru derin ve diğer usûllere doğru geniş bir ilişkiler ağı bulunduğu düşüncesi bu bağlamda da gerçekleşmiş olmaktadır.

IV. *Risâletün fî Usûli'l-Hadis* ve Te'lif Geleneği İçindeki Yeri

Risâletün fî Usûli'l-Hadis'in⁶ te'lif edildiği hicrî X. yüzyıla gelinceye kadar hadis usûlü; yukarıda da işaret edildiği üzere, bir yönüyle kadîm geleneği sürdüren İbnü's-Salâh (v. 643) ve öncesinin te'lif tarzı, bir yönüyle de özellikle Fahrüddin er-Râzî'nin (v. 606) izini sürdüren Molla Fenârî'nin (v. 834) açtığı te'lif tarzında yazılan eserler yoluyla devam etmiştir. Esasen, yeni yöntemle hadis usûlü yazma, sadece Hanefî mezhebi mensuplarının sürdürdüğü bir şey değildi. Molla Fenârî'nin bir tartışma zemini olmak üzere kaleme aldığı *Cihet-i vahde* risâlesinde ve mantık şerhinde ortaya koyduğu esasları kabul edip eser te'lif eden Hanefî veya Şâfiî müellifler yöntemde müşterek, mezhebî farklılaşmaları muhtevî eserler vermeye devam etmişlerdir. Bu yüzden eserlerin Hanefî veya Şâfiî usûlü şeklindeki ayrışmasından ziyade; mantikî ve felsefî temelleri daha sağlam bir te'lif usûlüyle yazma veya eski yöntemi sürdürme ikilemi üzerinden tasnifin yapılması daha gerçekçi gözükmektedir. Buna rağmen yine de çalışmamızda, yöntemin; fıkıh, hadis, tefsir ve tarih usûlleri bağlamında daha çok Hanefî usûllerde tatbik edildiği gerçeğinden hareketle ve yaygın anlayışa daha uygun olduğu için, mezhep esaslı tasnif yolu tercih edilmiştir. Bu vasıf, çalışmamızın başında usûlün farklılaşması bağlamında işaret edilen, husûsîlik ya da ortaklığın, mezhep farkı gözetilmeksizin bir müşterek zeminde buluştuğunu ortaya koymaktadır.

Usûlün müşterek zemini ve yöntem ayrışması bağlamında işaret edilmesi gereken bir diğer husus, mezhep veya te'lif yöntemi değiştikçe, istihlalara verilen anlamların değişip değişmemesi ile ilgilidir. Sathi bir yaklaşımla, Hanefî usûlü-

⁶ Birgivi Mehmed Efendi, *Risâletün fî Usûli'l-Hadis*, İstanbul: Şirketü't-Tab'iyye 1288, ss. 40-46.

nün akılcı, Şâfiî usûlünün nasçı olduğu yargısı; en azından Gazzâlî sonrası yaygınlaşan usûller bağlamında, her iki mezhebin usûlleri dikkate alındığında doğrulanabilir gözükmemektedir. Zira te'lif edilen eserler hangi yöntemi benimsemiş olurlarsa olsunlar, eserlerde, daha geniş bir müşterek zemin üzerinden geçmiş tanım ve kazanımları değişim ve dönüşüme tabi tutmadan eserlerine taşımışlardır.

Usûllerin geçmiş dönemde 'işe yaradığı' kabul edilse bile, ilimlerin furû'a ta'alluk eden kısımlarının te'lif edilmesi dolayısıyla, 'bugün için misyonunu tamamladığı' veya 'işe yaramaz olduğu' iddiası bu tespitten hareketle pek çok yeni usûl arayışları adı altında bilimsel etkinliğin düzenlenmesine, tezlerin hazırlanmasına, alternatif arayışlara girilmesine kapı aralamıştır. Bu bağlamda şuna işaret edilmelidir ki, kendi usûl geleneğinin mahiyetinden haberdar olmayan, onu bir 'mustalah' alanı olarak gören bu arayışlar, bu toplumun ilmî ve akli ihtiyacının çözümüne katkı sunmaktan çok uzaktır. Zira, bu arayışlar, 'evin içindeki imkânı' yok sayıp, dışarıya umut bağlayan bir yaklaşımı yansıtmaktadır.

Bu yüzden, usûlün yöntem arayışı ve asıllarla irtibatını kesmeme bağlamında, eskinin tekrarı ile toplumsal talepleri karşılamada yetersiz kalmama arasındaki gerilimin, usûlün iç dinamizmine işaret ettiği gerçeğine de vurgu yapılmalıdır. Zira bu çalışma boyunca altı çizilmek istenilen husus, genel anlamıyla usûl geleneklerinin, özelde de hadis usûlünün, kendi içinde ve usûller arasındaki canlı yapısına dikkat çekmektir. Usûlün, bugün onun yerini işgal etmiş gözükken sosyal bilimler metodolojilerinde olduğu gibi, ilmin ve hayatın merkezinde yer alması kanaatimizce işaret edilen noktaya bağlıdır.

Eserin en önemli şârihi Dâvûd-i Karsî'nin muttasıl bir isnadla müellife kadar uzanan icazetine sahip olduğuna işaret ettiği⁷ ve Birgivi' tarafından te'lif edilen ve Osmanlı ilim geleneği içinde kurucu hadis usûlü metinlerinden birisi olan *Risâletün fî Usûli'l-Hadîs*'in hacmi birkaç sayfayı aşmayacak kadar muhtasar olmasına rağmen, muhtevasında yer alan dilbilimsel, mantikî, felsefî, kelâmî, fikhî temellere işaret edilmesi eserin iç derinliği ve usûller arası müşterek noktalar barındırması açısından da usûlün ortak zeminine işaret bağlamında önem arz etmektedir. Bid'at karşıtlığı ve 'sıhhat' vurgusu üzerinden, irfânî gelenek yerine selef-i sâlihîn yoluna sarılmayı önceleyen Birgivi'nin, bir geleneğin hadis usûlü ezber metni olan eseri üzerine yazılan şerh ve hâşiyeler, ihtiva ettiği felsefî ve mantikî unsurlar yanında, dilbilim başta olmak üzere, bütün usûllere yaptığı geniş göndermeler eserin, tek başına bir hadis istihlaları kitabı olarak 'okunmasını' imkânsız kılmaktadır. Zira onu bu sınırlara hapsederek okumak, pek çok açıdan usûlün mahiyetinin anlaşılmasını engelleyecektir. Kaldı ki, *Risâletün fî Usûli'l-Hadîs*'in, bu irtibatları görmezden gelerek okunmaya çalışılması durumunda, ortaya çıkacak lafzî tercümeden bir anlam algılamak mümkün değildir.

⁷ Dâvûd-i Karsî, *Şerhun 'alâ metni Usûli'l-Hadîs li'l-Birgivi*, İstanbul: Şeriketü't-Tab'iyye 1288, 01-39.

V. Risâletün fî Usûli'l-Hadis'in İç İncicâmı Bağlamında Tahlili

Te'lif gelenekleri bağlamında herhangi bir eser tetkik edildiğinde, belli başlı vasıflarından hareketle eserin müellifinin, itikadî, amelî tercihleri, dünya görüşü, te'lif sebebi, eserin adı gibi hususlarda bilgi edinilmesi mümkündür. Söz konusu bilgiler; âyet ve hadislerin işaret ettiği hamdele, salvele, vefat edenlerin hayırla yâd edilmesi gibi hususları ihtiva etmesi yönüyle, eserin alanı ve mahiyeti değişiklik arz etse de, birbirine benzerdir. Buna rağmen farklılaşmalar, bu çerçevenin sınırları içerisinde sığdırılabilmektedir.

Müellifin, hamdele esnasında lafzattullâha eklediği sıfatlar, salvele esnâsında Resûlüllâh Efendimiz'e olan sevgisini ifade biçimi, âl ve ashâbını duaya katış biçimi, hep müellifin mezhep ve meşrebini ifade edecek şekilde dile getirilmiştir. Bunun ardından, konular makâsid merkezli eserlerde, mukaddime, mevzû, mebâdî, mesâil, hâtıme gibi başlıkların altında ele alınırken Birgivi'nin *Risâletün fî Usûli'l-Hadis*'inde bu yapılmamıştır. Öte yandan, hadis kesin şekilde 'Resûlün sözü' olduğu bilinemediği için, mantık ilmi esaslı tanımlarda, bu ifade yerine 'nisbet edilen' ifadesi kullanılmasına rağmen eserde buna dikkat edilmemiştir. Bu ve benzeri hususları, Birgivi'nin ayrıntıya fazla girmemesi, usûlünü bir hadis metnini okuyacak kadar 'mustalah' bilgisi verme düşüncesiyle kaleme alması, yazılı metinde bu hususlara yer verip metni uzatmak istemeyişi gibi gerekçelerle izah etmek mümkündür. Zira eser, hadis usûlü okuyacak kişilerin ezberlemesi için hazırlanan ilk metin olma maksadına müstenid te'lif edilmiştir.

Birgivi'nin de işaret ettiği üzere, kelimelerin ıstılahlaşma süreci ve alan dilinde özel bir anlam kazanması, uzunca bir tarihî sürecin geçmesiyle gerçekleşmiştir. Bu yönüyle ıstılahlar, eserlerin te'lif üslûpları değişse de anlamları değişmeksizin ihtiva ettiği derinliği korumuşlardır. Bu sayede, ilim ehlinin onlarla ifade etmek istediği mana doğru biçimde anlaşılmalı ve intikâl ettirilmiş olur. Yine, en muhtasar eserlerde bile kelimelerin lügavî ve ıstılahî yönlerine işaret edilmesi aradaki alan içi ve farklı alanların kullanışlarında ortaya çıkan mebâdî ve makâsid merkezli ayrışmalara delâlet eder.

Söylenilen hususlar doğrultusunda, son derece kısa bir metin olmasına rağmen eser hızlı bir tetkike tabi tutulduğunda bile; bir ilim veya sanat dalı mensuplarınca özel ve özgün anlam yüklenen kelime ve terkipler için kullanılan *ıstılah* kelimesi ve her birinin lügavî ve ıstılahî yönüne dikkat çekilen anlamları, ıstılahlarının büyük çoğunluğunun mezîd bâbların ismi fâil veya mef'ûl kalıbı üzerinden türetilmesi, bazen bu işlemin sarf ve nahiv hatalarına düşülmesi pahasına yapılması eserin *dilbilim* ile kurulan bağını göstermektedir.

Öte yandan, harf-i cerrlerin manası, vad' ilmi, kelimelerin lügat ve ıstılah manalarına işaret edilmesi, hem mantık hem dilbilim terimi olan 'müfred' ve 'mürekkeb' kelimeleri, zâtî ve nefsi ma'nâ, izâfet çeşitleri ve izâfetin ifade ettiği manalar dilbilimi veya kelimelerin türetilmiş biçimlerinden bahseden ıstılah ilmi vb. konular, *Risâletün fî Usûli'l-Hadis*'te kısaca zikredilmekte; ancak bu hususlar

Dâvûd-i Karsî'nin *Şerhu Risâletün fî Usûli'l-Hadîs* adlı eserinde çok daha derin tartışmalara konu edilmektedir. Bu çalışmanın sınırlarını aştığı için, Dâvûd-i Karsî'nin eseri, usûllerin müşterek zeminine işaret etmesi yönüyle başka bir çalışmada tetkik edilecektir.

Eser, döneminin benzerleri ile mukâyese edildiğinde zâhiri ve selefi bir çizgiyi temsil etmesine rağmen, *Risâletün fî Usûli'l-Hadîs*'te *felsefî ve mantikî unsurlar* barındıran yaklaşım örneklerini de bol miktarda ihtiva etmektedir. 'Aklen imkân' bulunan veya bulunmayan meseleler ayırımı, iç algı veya kuruntu anlamındaki 'vehim' kelimesinin felsefî anlamıyla kullanılması, yine aklın tevehhümü câiz görüp görmemesi, kelâm ve felsefede kullanılan 'gâye' veya 'maksad' terimlerinin karşılığı olan 'garad' kelimesi, yine bu ilimlerde kullanılan 'hakikat' kelimesi, 'merfû' ve 'hükmen merfû' konuları bağlamında sürdürülen derin mantikî yaklaşımlar; ayrıca, bilgi felsefesinin konularına dâhil akıl yürütme veya tahmin yoluyla hakikati elde etmenin imkânı tartışmaları *felsefedeki* aklî, naklî veya istidlâlî bilgi ayırımına dayanmaktadır.

Mantık ilminin temel konularından olan, bir terimin içeriğinin bölümlerine ayrılması şeklindeki zihinsel işlem için kullanılan 'taksim', hem bir mantık hem de fıkıh usûlü terimi olan umûm ve husûs; 'mu'dal' ve 'müdelles' terimlerinin açıklaması bağlamında kullanılan tasavvurât ve tasdikât ve bunların delâlet ettiği 'ehas' ve 'e'amm' manalar, mantık ilminde, 'kemmiyye'nin zıddı olan, bir şeyin en güzel ve üstün vasıflı halini ifade etmek üzere kullanılan 'nev'iyye' terimi, içerdiği fertlerin veya kavramların birbirinden farklılığını ifade eden mübâyenet, 'ferd hadis' bağlamında kullanılan 'mutlak' ve 'nisbi' terimleri, kaçınılması imkânsız olan anlamında 'zarûret' bir mantık, felsefe ve kelâm terimi olarak müşterek usûl zemine işaret eder. Öte yandan, 'sahih' ve 'hasen' olma vasfının temellendirilmesi de *felsefî* anlamda tefekkür üzerinden gerçekleştirilmektedir.

Fıkıh usûlünün temel konularından olan, mananın sarîh ve sarîh hükmünde olması; yine delâleti sarîh olmak veya olmamak ile ilgili lâfzın delâleti bağlamında kullanılan 'mutlak' ve 'mukayyed' terimleri, özellikle Hanefî hadis usûlünde şâz-mahfûz, münker-ma'rûf terimleri bağlamında ve fıkıh usûlünde te'âruzü'l-edille bahislerinde kullanılan 'tercih', 'râcih', 'mercûh', 'makbûl' ve 'merdûd' terimleri; "kapsamına dâhil bütün fertleri istisnasız bir şekilde kapsayan lafız" manasına umum kelimesi ve "tek bir vaz' ile bir tek manayı ifade etmek üzere konulmuş lafız" anlamında 'husus' kelimesi, avârizü'l-ehliyye arasında sayılan 'nisyân' terimi, beyân çeşitlerinden olan 'sarîh' ve 'zımnî' terimleri, ihticâc, ruchân, müşterek gibi kelimeler *Risâletün fî Usûli'l-Hadîs*'in metin örgüsü içinde kullanılmaktadır.⁸

Öte yandan, günümüzde *psikoloji veya ahlâk* ilimlerinin konusuna dâhil

⁸ İhtiva ettiği ilim dallarına dair atıfta bulunulan bu ve benzeri hususlar ve verilen örnekler, tûmünü kuşatması ve hacminin küçük olması dolayısıyla *Risâle*'deki sayfa numarasına atıfta bulunularak gösterilmemiştir.

olan, bir canlının fıtrat ve tabiatından gelen eğilimlerinin bütününü ifade etmek üzere kullanılan ‘meleke’ kelimesi, insanî hasletler ve erdemli davranışlar bütününü ifade etmek için kullanılan ‘mürüvvet’ terimi ve ‘metâ‘in-i aşere’ içinde tek tek sayılan olumsuz manalar da yine birer ahlâk ve tasavvuf terimidir. Yine bir psikoloji veya ahlâk terimi olarak kullanılan ‘vehim’ veya ‘tevehhüm’ün hadis usûl konularını bağlamında kullanılması eserin alanlar arası müşterek zemine işaret eden ipuçlarıdır.

Kısaca işaret edilen bu hususlardan hareketle; her ne kadar, Osmanlı ilim geleneği içinden nasların zahîrî yorumunu esas alan ve sahîh selef akidesi temelli düşünüşü savunan bir çizginin belirleyici âlimi olsa da, Birgivi (v. 981) *Risâletün fî Usûli‘l-Hadis’i* te’lif ederken kendisinden önce yerleşik hâle gelmiş usûl ve tasavvurların etkisi altında kalmış, bir te’lif yöntemi olarak tevâris ettiği yöntemi sürdürmüştür. Zira düşünsel duruşların her biri te’lif tarzını, kendi içinde tutarlı bir mantıkî ve felsefî örgü üzerinden gerçekleştirmiştir. Dönemin yaygın vasfı, özellikle her türlü zenginliği ile dilbilim, mantık ve felsefe, kelâm, muhtelif ilimlerin usûlleri başta olmak üzere, geniş te’lif yelpazesinin hepsini etkilemiş; bunların her biri, aynı müşterek zeminde ifade, üslup ve te’lif tarzı açısından kendi çizgisini belirginleştirmiştir.

VI. Sonuç

Çalışmamızda usûllerin müşterek zemini, Birgivi’nin te’lif ettiği, en muhtasar Hanefî hadis usûlü metinlerinden biri olan *Risâletün fî Usûli‘l-Hadis* üzerinden gösterilmeye çalışıldı. Yine, müşterek zemin ifadesiyle ne kastettiğimiz ve usûl gelenekleri üzerinde bunun tezâhürü konusuna işaret edildi. Özellikle bu hususta, te’lif tarzının mezhep tasavvurunun önüne geçtiği; alan ve mezhep esaslı yaklaşımları kuşatan bir mahiyet arz ettiğine dikkat çekildi. Bu hususlara işaretlerle, günümüzdeki ‘yeni usûl’ arayışı çabalarının nasıl bir boşluk üzerinde sürdürüldüğüne de dikkat çekilmeye çalışıldı.

Risâletün fî Usûli‘l-Hadis’in muhtevasında, benimsenen te’lif tarzına mütenâsip olarak; dilbilim diye ifade ettiğimiz sarf, nahiv, lügat, belâgat, aruz ilimleri, fıkıh usûlü, kelâm, mantık, felsefe, ahlâk ve psikoloji gibi pek çok alanın ıstılahlarına ortak usûl zemininde yer verildiğine işaret edildi. Kendi başına, bu ilim dalları dikkate alınmadan, sadece bir hadis usûlü metni olarak okunduğunda eserin tam olarak anlaşılmasını imkânsız kılacak kadar olan zengin içerik, sadece hadis usûlü üzerinde değil, usûllerin tamamında müşâhede edilmektedir.

Temel vasıflarına işaret edilmiş bulunan mantıkî ve felsefî esaslar üzerine kurulu insicamlı usûl geleneklerinin en önemli katkısı, kendi sistemi içerisinde okunduğu takdirde, okuyucusunda, tutarlı bir problem çözme melekesini hâsıl etmesidir. Cihet-i vahde merkezli usûl tasavvuru öncesinde ise, hadis usûlü eserleri daha ziyade bilgi verme öncelikli olarak te’lif edilmiştir. Söz konusu uzun

dönem boyunca usûl veya döneme uygun adlandırmasıyla mustalahu'l-hadîs ifadeleri, furû' eserlerinde kullanılan hadis usûlü ıstılahlarının doğru anlaşılmasını sağlama gayesine ma'tuf olarak te'lif edilmiştir.

Son olarak şuna da işaret edilmelidir ki, ulemânın, bilinçli bir şekilde bütün alanları ihata edecek şekilde, varlıkla irtibatını da kurarak geliştirdiği bu yöntem, usûle anlamını yeniden kazandırmış; usûl ile içeriden bir nazarla kurulan iletişimin, usûl sayesinde furû'un da doğru yorumlamasına imkân sağlamıştır. Teorik zemin ile amelî tatbîkâtı vazgeçilmez kabul eden İslâm ilim geleneğinin rûhuna bu yaklaşımın daha uygun olduğu ve ona yeniden canlılık kazandıracığı âşikârdır.

“Usûllerin Müşterek Zemîni –Birgivi'nin Risâletün fî Usûli'l-Hadîsi-”

Özet: Bu makalede, genelde İslâmî ilimlerin, özelde de *hadîs usûlünün* müşterek zemîni tetkike konu edilmiştir. Tarih boyunca dinî ilimlere dair *usûl eserleri* alan içi ve alanlar arası bir mukayeseye tabi tutulduğunda her birinin gelişim süreçlerinin birkaç asra yayıldığı görülür. Yine, gelinen noktanın aşılp mâhiyeti itibariyle insicamlı bir yapıya kavuşmasının ve dönüştürerek 'meleke kazandıran' bir niteliğe erişmesinin de ancak birkaç insan ömründe gerçekleştiği bir vâkıadır. Buradan hareketle, ilk müstakil *hadîs usûlü* eserlerinin ancak hicri IV. yüzyılda te'lif edilmeye başlandığı, ancak yaklaşık birer asırlık süreçlerin sonunda fark edilir vasıflara kavuştuğu söylenebilir. Tarih içerisinde yaşanan, *usûlün mahiyetine* yönelik bu değişim süreçlerini hadis ilmi bağlamında mustalahu'l-hadîs, 'ulûmü'l-hadîs, usûlü'l-hadîs şeklinde sıralamak mümkündür. Bu çalışmanın konusunu teşkil eden 'usûlün müşterek zemîni' daha ziyade, hicri IX. asırda te'lif edilen eserlerle başlamış ve yaklaşık beş asır boyunca te'lif edilmiş eserlerde kendisini göstermiştir. Yine bu zaman diliminde te'lif edilen *usûller* kendilerini tek bir alanla sınırlı tutmamış, kendi içinde ve diğer *usûllerle* güçlü bağlar kurmak suretiyle, *usûlün mahiyetini* alabildiğine zenginleştirmeyi başarmışlardır. Kendi içinde insicamlı bir bütünlük arz eden bu yaklaşım, en muhtasar *hanefî usûl* eserlerinden biri olan Birgivi'ye ait *Risâletün fî Usûli'l-Hadîsi*'nden gösterilen örneklerle ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Citation: İbrahim HATİBOĞLU, “Usûllerin Müşterek Zemîni –Birgivi'nin Risâletün fî Usûli'l-Hadîsi-”, *Hadîs Tetkikleri Dergisi (HTD)*, XX/2, 2022, pp. 207-217.

Keywords: Usûl, Usûlü Hadîs, Birgivi, *Risâletün fî Usûli'l-Hadîs*, Usûllerin Müşterek Zemîni.